

3 Transformace české společnosti

„Monument transformace je imaginativní a kritické prostředí, které nám dovoluje zabývat se procesy, jichž jsme časově stále součástí – procesy společenské transformace. Na počátku Monumentu transformace byla jistým způsobem naivní touha odpovědět na otázku: Co se stalo, se s námi stalo v průběhu dvaceti let po pádu komunistického režimu?“

Z. Baladrán, V. Havránek, 2010

Tak jako výše zmíněný „Monument transformace“ (sběrné literárně umělecké dílo, dostupné na <http://www.monumenttotransformation.org/>) stojí před současnou, nejen geografickou, společností proces transformace. A to právě jako vždy přítomný monument neustále ovlivňující život společnosti, socioekonomický prostor. Poskytuje prostředí pro analytický vhled do aktuálních jevů a situací, neboť právě ty mají své kořeny v této zásadní změně fungování systému. Proces společenské transformace nám proto neposkytuje pouze možnost poučení se při formování a směřování procesů současných, nýbrž i uvědomění si pozice dílčích částí socioekonomického komplexu v kontextu víceměřítkového vývoje. Neboli snahu o porozumění historického běhu prostorových změn jako procesu příčin a následků.

Celé téma transformace společnosti tak není ničím jiným, než popisem přirozených změn, jež lze okolo sebe spatřovat každodenně a jež stejně tak přirozeně zaznamenávání přirozené a kontinuální (i když občas s rozdílnou dynamikou) posuny ve fungování společnosti – sociálním prostoru. Minimálně stejný posun je však třeba vyžadovat i od geografických věd, aby mohly být stále efektivně aplikovatelné, nebyly odtržené od reality a mohly flexibilně reagovat na aktuální potřeby společnosti či šířeji socioekonomické praxe.

Transformace české společnosti je součástí obecnějšího procesu transformačních pohybů po pádu komunistického režimu po roce 1989. Tento proces nelze vnímat jako časově omezený nějakým datem. Transformace společnosti totiž byla zcela jistě započata již před rokem 1989 a stejně tak zcela jistě neskončila 90.lety ani aktuálním rokem. Jedná se o kontinuální proces změn, jejichž míra transformování společnosti je dána pouze jejich vlastní dynamikou.

Zároveň nelze vnímat transformaci společnosti jako jeden izolovaný jev, nýbrž spíše jako komplex jevů dílčích a často sousledných či vzájemně provázaných. Příkladem mohou být změny vyvolané demografickým přechodem, změny sídelních struktur a z nich tvořených sídelních systémů, reformy institucionální struktury, změny populačního klimatu nebo obecné geosociální pohyby. U těchto jevů pak nezaznamenáváme pouze změny pohybu růstu či poklesu, ale složitější vazby formou konvergence, divergence, prostorové distribuce, změnách v hierarchické stavbě či vztahové struktuře.

Základní znaky společenské transformace lze nacházet především díky srovnání s předešlými vývojovými stádii společnosti. Hlavními důvody proč hovoříme o transformaci je zřejmý principiální společenský obrat, podstatná vývojová dynamizace a obecně důraz na kvalitativně vyšší formy rozvoje. Takový kvalitativní rozměr pak netkví v měření nashromážděného kapitálu či kladných ekonomických ukazatelích, nýbrž v poskytovaném prostoru pro volnou a individuální realizaci myšlenek o kooperativním udržitelném systému, jež je novým transformačním ideálem, cílem. V tomto kontextu můžeme uvést příklad aktuální dluhové krize, která byla započata důrazem na kvalitativně charakterizovaný růst, kdy se investovalo do aktuálního zlepšení života společnosti. Tento

růst však byl podmíněn vysokým zadlužováním, které současnou situaci prakticky převádělo do budoucnosti, kdy by dané finanční prostředky byly reálně k dispozici. Vypořádání se s tímto stavem bylo a je přirozeně nezbytné původními kvantitativními mechanismy. Důsledkem těchto změn je ale opět kvalitativní změna vyjádřená růstem solidarity mezi aktéry makroměřítkového rozvoje, ať už jakkoli kvantitativně (kapitálově, vypočítavě) motivovaná. Příkladem je tedy kvalitativní směřování ke komplexně udržitelnému systému, nikoli ke krátkodobě prosperujícímu, založenému na kvantitativním obohacování (např. formou války či mocenským vlivem), který nelze považovat za obecně pozitivní kvalitativní trend.

Teorie vývojových stádií společnosti

Teorie vývojových stádií zjednodušeně kategorizuje vývoj společnosti do třech fází. Jedná se o společnost pre-industriální, industriální a post-industriální, přičemž podobně jako výše popisované transformace, ani zde nelze definovat přesná časová omezení, kdy daná fáze měla probíhat. Tento systém dělení je navíc územně velice různorodý a nelze ho tedy aplikovat na globálně vnímaný prostor, tedy spíše jakási civilizační stádia. Rozdíl pak může nastat i v pohledu různých věd, které zdůrazňují a preferují odlišné aspekty vývoje, čímž se deformuje jednotné určení těchto stádií. Pro potřeby geografie se však lze od těchto multidisciplinárních i měřítkových omezení odprostit. Budeme zde tuto teorii užívat ve významu univerzálního industriálně-postindustriálního přechodu, v nižších měřítcích národní úrovně a na vnitro-systémové změny ve společnosti.

Industriální společnost je charakteristická stěžejním procesem modernizace. V československém prostředí se přechod od této fáze předpokládá zhruba v roce 1980, kdy byla dokončena středisková organizace osídlení a byl dovršen dynamický rozvoj koncentrace osídlení formou výstavby velkých panelových sídlišť. Obecně je však třeba uvažovat i širší vlivy unikátních okolností, jež industriální společnost provázeli/provázejí. Jedná o dvě základní deformace. Za první jsou to války a jejich reálné důsledky v prostoru, které vedou ke změnám v osídlení a národnostní struktuře. Tyto trendy se u nás projeví především po 2. světové válce, po které selektivní dosídlování pohraničních území nese svoje specifické rysy i dnes. Druhou zásadní deformací je vliv totalitních systémů, jež dlouhodobě působí na rozvoj společnosti daného územního celku, státu. Tento vliv lze pozorovat právě i na příkladu československého socialismu, který v určitém smyslu můžeme za totalitní považovat. Byla zde řízena dynamika dílčích soustav městských a obecně sídelních systémů a zprostředkovaně i společnosti, což běžný průběh modernizační fáze industriální společnosti ovlivnilo.

V kontextu transformace české společnosti je tak třeba rozlišovat mezi změnami danými přechodem z industriální k **post-industriální** společnosti a samotným pádem totalitního režimu, tedy přechodem z totalitní k **post-totalitní** společnosti. První formálně vnímáme jako parciální součást procesu obecného, zatímco druhý, totalitní, jako zcela specifický a vlastně nezávislý proces. Další rozdíl tkví ve formě vzniku takových společností. Zatímco post-industriální společnost vzniká jako produkt vnějšího uspořádání formující vnitřní sociální a ekonomický vývoj, post-totalitní společnost je autonomní strukturou uspořádání společnosti sebe sama. Transformační změny, které přinesl post-industriální přechod, jsou pak primárně nového typu, tedy formou tvorby nových kvalit, oproti změnám souvisejícím s post-totalitním přechodem, který se primárně soustředí na nápravná opatření řešící nejzávažnější nedostatky spojené s tímto formálním přechodem. Je zřejmé, že tyto dva typy transformačního procesu působí spolu a kombinovaně, integrací obou přístupů. Jako příklad lze uvést realitu 90.let, kdy spolupůsobilo vyrovnání se se střediskovou organizací sídel (post-totalitní) a přímé

zahraniční investice (post-industriální). Převažujícími prvky organizace společnosti však můžeme rozmezí mezi post-totalitní a post-industriální společností stanovit zhruba na rok 2000.

Samotná **post-industriální transformace** značí přechod k post-industriální společnosti – tedy zahrnující jak konec původní industriální fáze, tak formu post-totalitní společnosti, až přirozeně příchod společnosti post-industriální. Srovnání této fáze transformace v českých zemích s ostatními zeměmi je problematické. Rozdíly plynou např. z dynamiky rozvoje méně rozvinutých a to nejen globálně (stagnace Evropy, vs. rychlý růst rozvojových států přeskakující některé obvyklé fáze), ale i v menším měřítku v případě Československa a ostatních post-socialistických států.

Obecně je však charakteristická změna difúzního efektu, kdy je původní hierarchie center formována shora v důsledku vnějších impulzů, ale i vnitrostátním mechanismem. Tím dochází k nepřirozenému formování nodality. Oproti tomu stojí post-industriální systém formování hierarchie zdola, který je založen na o řád výš působícím difúzním efektu, tedy především působením makroregionálních center a států. Principem je zde systém konkurence a kooperace. Takový měřítkový posun koncentračních procesů pak podporuje vytváření nadnodálních forem středisek a jader.

Vedle možností praktické aplikace teorie vývojových stádií je ale nutné vyslovit se i kriticky. Mezi nejčastěji připomínané **body kritiky** patří malý důraz na explanaci, která je zde nahrazována popisností. Tím ji nelze striktně považovat za teorii, nýbrž spíše za empirickou generalizaci. Teorie vývojových stádií rovněž neregistruje procesy rehomogenizační (podle strukturálních znaků – zvyšování vzdělanosti, městský způsob života), ale pouze procesy rehierarchyzační (podle velikostních a významových znaků – asymetrie rozdělení moci, nerovnoměrná distribuce financí). V teorii geografické vědy je tedy zaměřena pouze na komplexní sociogeografické systémy, nikoli pak na semikomplexní systémy sociální. Zásadní je také absence dalších dimenzí rozvoje, když neřeší prostupnost měřítkových řádů, jež nesou specifické znaky vývoje své společnosti.

Organizační členění společnosti

Z teorie vývojových stádií, dle které byla definována i česká společenská transformace, přímo vychází i další možnost chápání této transformace a to změnou organizačního členění společnosti. Tato teorie pochází z albertovské geografické školy, konkrétně především od M. Hampla (2007). Pro účely hodnocení společenské transformace bude pravděpodobně přesnější. Oproti teorii vývojových stádií nenesou tak silné ekonomické rysy, které byly patrné z posunů ekonomického sektoru při přechodu mezi jednotlivými stádií, o čemž svědčí už samotný název odvozený od „industria“. Naopak si všímá reálného fungování společnosti v prostoru, čímž se stává komplexnější. Sleduje zde základní mechanismy rozvrstvení dílčích územních jednotek ve sledovaném prostoru, systém jejich fungování a stupeň či potenciál jejich interakce.

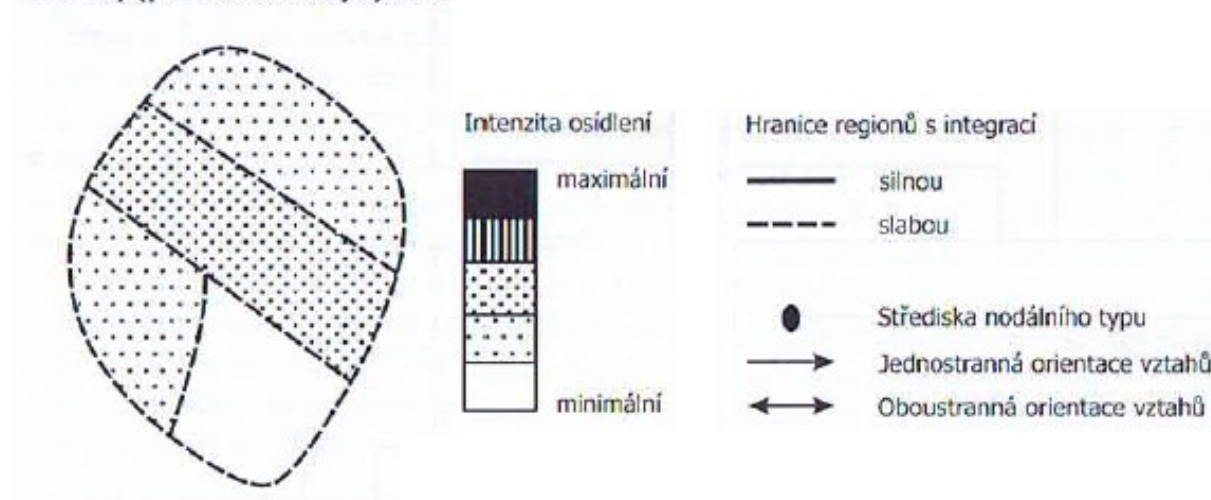
Místo systému pre-industriální, industriální a post-industriální fáze stanovuje paralelně ekvivalentní společenské systémy:

- Statický společenský systém (držení status quo)
- Dynamický společenský systém (velký obrat, dynamizace)
- Organický společenský systém (uklidnění, racionalizace, restrukturalizace hodnot)

Statický společenský systém zhruba odpovídá mechanismu pre-industriálního stádia. Tedy, že jeho základem je statická determinovaná společnost bez výraznější vnitřní dynamiky. V praxi se

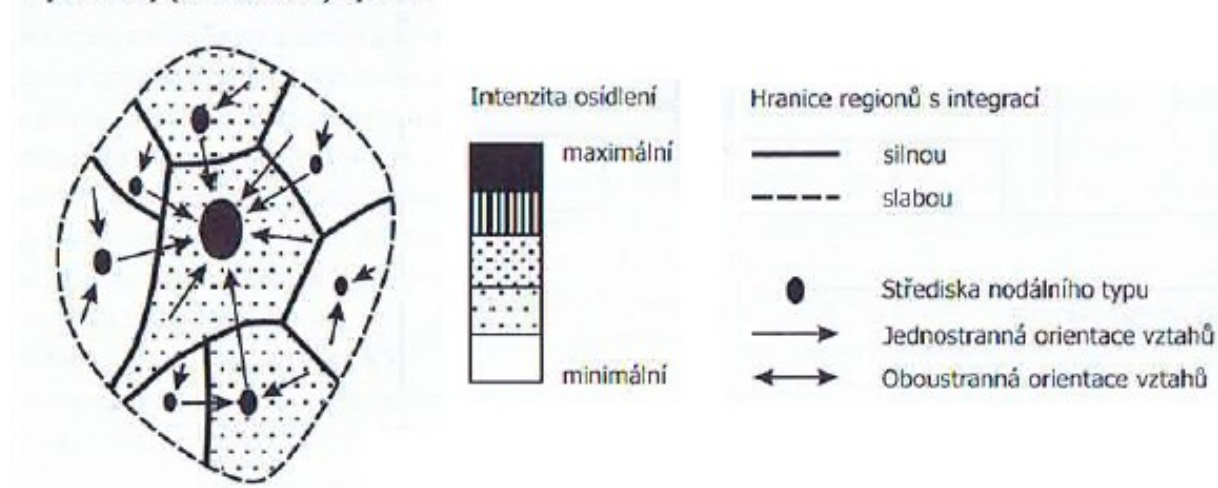
takový systém uplatňuje buď v nerozvojových zemích, anebo (často a zároveň) v zemích s totalitním společenským systémem (spíše tedy africké státy, než-li případ ČSSR). V tomto systému dochází k omezené měnlivosti prostorových struktur a to bez zpětných vazeb. To je brzdou kvalitativního pokroku, jež si přímo žádá prostředí otevřené interakci. Vyznačují se rovněž nízkou intenzitou osídlení, která může pouze místy nabývat relativně zvýšených hodnot, jež jsou předpokladem pro pravděpodobnou budoucí nodalitu. Taková se však v tomto systému ještě nevyskytuje. Stejně tak nejsou zaznamenávány žádné vztahy interakce mezi jednotlivými sídelními prostory. Tyto prostory jsou v rámci celého systému daného území také velice slabě integrovány a nesou zanedbatelný podíl na fungování tohoto území jako systému. Statický společenský systém je charakteristický přírodní determinovaností sociogeografického uspořádání.

Statický (pre-industriální) systém

Dynamický společenský systém je primárně spojen s extenzivními procesy při spojení kvantitativního a kvalitativního růstu. Oproti systému statickému je jeho základním mechanismem konkurence. Právě ta dává celému systému výraznou rozvojovou dynamiku a dochází zde k největším změnám fungování mezi všemi fázovými přechody. Dynamická společnost se v tomto modelu řídí tržními mechanismy, mechanismy politické volby a účastní se sociokulturního soutěžení. Předpokladem pro nastartování procesů je otevření společnosti a její svobodné působení v prostoru. Přírodním produktem působení těchto

Dynamický (industriální) systém

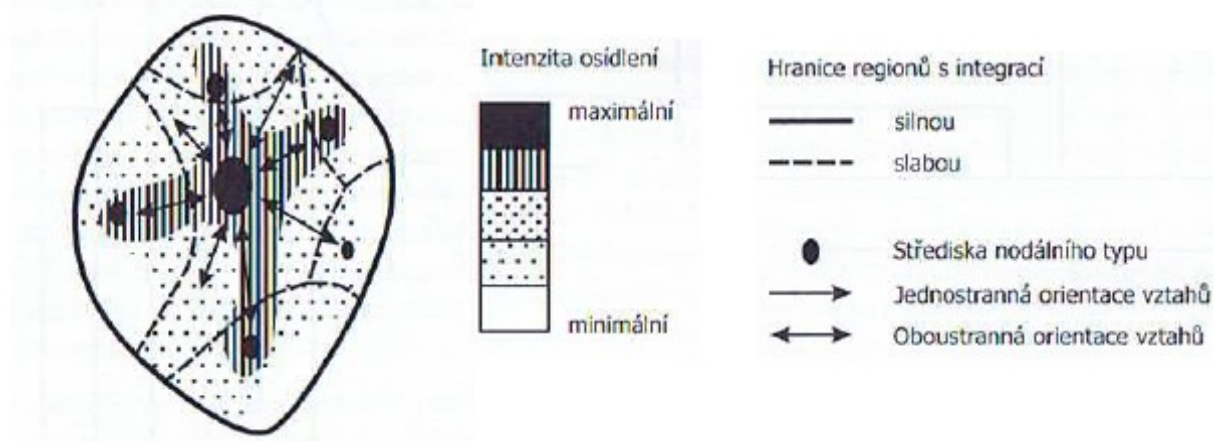

mechanismů je nerovnoměrný rozvoj. Ten již umožňuje působení zpětných vazeb mezi jednotlivými vrstvami prostoru, tedy vytváří potenciál pro kvalitativní zhodnocení prostoru. Ač je dynamický společenský systém analogický k post-industriálnímu stádiu, odlišuje se v procesu tvorby sídelní hierarchie. Zde je její stavba zajišťována zdola. Ze všech systémů tento zaznamenává nejvýraznější nodalitu, která je dána výrazně jednostrannými vazbami mezi nódem a ostatními sídly. Tato nodalita zaznamenává již i určitou hierarchii – dílčí rozložení funkcí v prostoru. Intenzita osídlení je přímo závislá na síle nódu a jeho regionu. Integrace dílčích částí prostoru je v rámci celého systému velice silná.

Organický společenský systém je již vrcholnou fází vývoje organizace společnosti a koresponduje zhruba s charakteristikami platnými pro post-industriální fázi vývoje. Pro téma transformace české společnosti po roce 1989 je tak proto zcela zásadním. Proces transformace tak v tomto kontextu můžeme definovat jako přechod od dynamického k organickému společenskému systému. Zde je však nezbytné zmínit určitá omezení takto stanovené podstatě transformace. Je jím především poněkud deformovaná, podobně jako u teorie vývojových stádií, situace vzešlá ze socialistického systému řízení českých zemí před rokem 1989 s prvky totalitarismu. Jelikož tím byla významně ovlivněna fáze dynamická, i u cíle v podobě organické společnosti je proto nutné předpokládat určité odchylky od idealizovaného teoretického stavu fungování takového modelu.

Základem jeho fungování jsou intenzivní procesy generující kvalitativní formy růstu. Tohoto stavu má být dosaženo především konkurenčně-kooperačními mechanismy, tedy určitou formou kombinace efektivního nástroje dynamické fáze (konkurence) a novým mechanismem zajišťujícím udržitelnost nastolených procesů (kooperace). Těmito mechanismy vzrůstá význam jednotlivých částí systému, jež jsou na sobě vzájemně závislé. Předpokladem pro fungování je však zájem každé této části na prosperitě celku, z kterého má sám možnost profitovat. Takto nastavené přirozené přerozdělování užitku mění systém z předchozího stavu „bohatý-chudý“ na nový „řídící-řízený“. Nejde tedy o zásadní horizontálně chápanou prostorovou modifikaci, nýbrž o vertikální změnu užívání a chápání vztahovosti prostoru. Více informací vč. praktických příkladů rovněž v kap. 8, Změny vztahového prostoru.

Organický (post-industriální) systém

Doporučená literatura:

ENYEDI, G. (1998): Social change and urban restructuring in Central Europe. Akadémiai Kiadó, Budapest, 287 p.

HAMPL, M. (2005): Geografická organizace společnosti v České republice: Transformační procesy a jejich obecný kontext. UK, PřF, Katedra sociální geografie a regionální geografie, Praha, 147 s.

HAMPL, M. a kol. (1996): Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. PřF, UK, Praha. 395 s.

HAMPL, M. a kol. (2001): Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie. UK, PřF, Katedra sociální geografie a regionální geografie, Praha, 328 s.

TSENKOVA, S., NEDOVIC-BUDIC, Z. (2006): The urban mosaic of post-socialist Europe: space, institutions and policy. Physica, Heidelberg, 390 p.